

Бібліотечка "Часи козацькі"

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

ВИПУСК
28

Київ-2019

Науково-дослідний центр “Часи козацькі”
Українське товариство охорони пам’яток історії та культури
Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК
Історико-культурна асоціація “Україна–Туреччина”
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Інститут археології НАН України

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ’ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

**Присвячується 100-річчю від дня народження
Д. Я. Телегіна**

Випуск 28

Київ – 2019

Валерій Ластовський (Київ)
професор Київського національного університету
культури і мистецтв,
доктор історичних наук, професор

Історичні міфи навколо Зарубського і Трахтемирівського монастирів

Зарубинецький та Трахтемирівський монастирі – одні з найвідоміших в історії України, пов'язані із деякими ключовими подіями минулого на наших землях. В усякому разі, саме так вони позиціонуються в українській та інших історіографіях. Тим не менше, слід вказати на те, що частина наших уявлень щодо них є насправді уявною.

Щодо цих монастирів є три головних міфи:

- 1) Зарубський монастир існував в часи Русі і з нього походив київський митрополит Клим Смолятич;
- 2) Зарубський / Трахтемирівський монастир існував у XVI ст. і саме він згадується в документах 1552 р.;
- 3) Трахтемирівський монастир був переданий Війську Запорозькому польським королем Стефаном Баторієм.

Міф 1. Зарубський монастир і Клим Смолятич в часи Русі.

Початок «існуванню» давньоруського Зарубинецького монастиря поклав відомий український історик Микола Біляшівський, котрий в одній із своїх публікацій поєднав в єдине ціле літописні повідомлення про Заруб на Південній Київщині, обрання київським митрополитом ченця із Зарубу у 1147 р. та археологічні матеріали з урочища на Канівщині. Проте, у своїх судженнях дослідник не врахував кількох обставин: по-перше, того, що у давньоруських джерелах Зарубський монастир взагалі ніколи не згадувався, по-друге, того, що існував ще один Заруб, котрий знаходився на Смоленщині, по-третє, того, що археологічні знахідки залишків храмових споруд на Канівщині аж ніяк не є свідченням знаходження тут саме монастиря. Ну і, звичайно, злий жарт із дослідником відіграла інформація 1552-го року про начебто існування Зарубського монастиря на цій же території в той же час (однак, про це буде йти мова нижче).

Висновки Миколи Біляшівського істориками критично не були сприйняті. Навпаки – відбулося їх повне сприйняття. І з тих пір ми отримали давньоруський Зарубський монастир на Канівщині.

Проте, аналіз перебігу всіх подій, пов'язаних із обранням на посаду київського митрополита Кліма Смолятича засвідчує його зв'язок не із Зарубом на Канівщині, а із Зарубом на Смоленщині.

Якраз у 1146 р. на Русі вибухнула чергова міжусобна війна, що продовжувалася до 1154 р. В цей період смоленський князь Ростислав Мстиславич виступає союзником київського князя Ізяслава. А їх спільним противником стає князь Юрій Долгорукий. Останній зміг стати київським князем у 1155-1157 рр. Оскільки у 1147 р. посада київського митрополита виявляється вакантною, союзники вирішують зміцнити свої стосунки та вплив в цілому на духовенство всієї Київської митрополії за допомогою не ставленника із Константинополя (адже невідомо як він себе позиціонує у період міжусобиці), а власного обранця.

Чому Клим Смолятич був саме із Заруба на Смоленщині, а не Канівщині? Та тому, що канівський Заруб взагалі не відрізнявся нічим особливим в плані релігійної діяльності чи статусу, він взагалі не був відомий як хоч-якийсь церковний центр. Натомість Смоленськ – якраз навпаки. У 1136 р. тут створюється власна спархія, починається активне церковне будівництво, у 1146 р. будують чотири кам'яних храми, починає формуватися таке явище як смоленське літописання.

Клим Смолятич, як відомо, був надзвичайно освіченою особою. Він не міг з'явитися на посаді київського митрополита нізвідки. І обов'язково він повинен був мати відповідну підтримку

ку. Її могли забезпечити не тільки київський князь, але й смоленський, а також смоленський єпископ Мануїл (котрий, можливо, ще й контролював процес обрання), а також ще й переяславський єпископ (оскільки Смоленська єпархія з'явилася, виділившись із її середовища).

Чому саме Клим Смолятич, а не якась інша фігура? Мабуть саме тому, що він був книжником, а не управлінцем. Таку фігуру простіше було контролювати з боку світської влади. Кліма Смолятича ми знаємо як мислителя і вченого-філософа і, скоріш за все, як слабого адміністратора. Тому він і покидає свою кафедру у 1155 р., оскільки без підтримки київського князя управляти єпархією він не міг.

Тобто все вказує на те, що саме із Смоленська до Києва і прибув Клим Смолятич. А потім, можливо, туди ж і відбув... В Києві він не залишився, інакше це не було б забуто (до речі, ігнорування його подальшої долі у київському літописанні теж може свідчити, що для Києва він був чужим). Найімовірніше, він повернувся до Смоленська.

Але з усього цього випливає, що ніякого давньоруського Зарубського монастиря на Канівщині не існувало.

Міф 2. Зарубський / Трахтемирівський монастир у 1552 р.

Інформація про начебто Зарубський монастир у XVI ст. випливає вже із актових документів часу. В цей період йому належало два поселення – Кам'янка і Балакірево – «на церков Зарубскую Телехтемирівскую», а на Лівобережжі ще й два уходи – Ачекмао та Макарино. Цей же начебто монастир фігурує і в описі Київського замку 1552 р.: «Монастырь святыи Зарубский святое Пречистое, и тому монастырю бывала также пашня бортная земля, озера, бобровые гоны; теперь пусто одно один чернец стережет для пожара» [1, 98].

Проте необхідно звернути увагу на те, що Остафій Дашкович свого часу дарував селіще Терехтемирів Києво-Печерському монастирю (це сталося до 1536 р.). А в період від цього моменту до 1552 р. монастир вже обміняв його київському воєводі.

З огляду на дві обставини: володіння Терехтемирівим Києво-Печерським монастирем та дивним статусом ченця як сторожа у 1552 р., можна зробити припущення, що Зарубський монастир XVI ст. – це всього лиш філія Києво-Печерського монастиря, але аж ніяк не окрема чернеча структура, яка повинна була мати не одного ченця-сторожа, а повну структуру на чолі із настоятелем чи ігуменом.

Міф 3. Передача Трахтемирівського монастиря козацтву Стефаном Баторієм.

Залишається ще незрозуміла ситуація із реформою Стефана Баторія 1578 р. Відповідно до загальнопоширеного міфу, низове козацтво отримало від короля у своє управління містечко Трахтемирів та монастир поблизу нього.

Постанова щодо взяття козаків на службу до Стефана Баторія була підписана королем у Львові 16 вересня 1578 р. Її опублікував Андрій Стороженко у 1904 р. Однак, при цьому в документі взагалі була відсутня згадка Трахтемирова, не кажучи вже про монастир. Що ж до «шпиталю», який часто згадується поруч із монастирем, то Андрій Стороженко зауважує: «...для ранених и больных козаков предложено было устроить госпиталь (reclinatorium) в королевском имении Трахтемирове над Днепром. Вообще нужно заметить, что Баторий первый из польских королей стал заботиться о судьбе раненных. При нем впервые появились при войсках хирурги...» [2, 74].

У 1594 р. через Трахтемирів 30 травня проїжджав Еріх Лясота. У своєму щоденнику він записав, що це містечко було пожертвоване Стефаном Баторієм запорозькому козацтву на утримання лікарні. Знову ж таки, жодної згадки про монастир.

Інформацію про те, що король Стефан Баторій під час своєї відомої реформи, в результаті якої було утворене реєстрове козацтво, начебто надав козакам Трахтемирівський монастир вперше знаходимо фактично лише у літописі Григорія Грабянки, тобто аж на початку XVIII ст. Гадяцький полковник записав: «А літа 1576... король Баторій, опріч давнього старовинного міста складового Чигирина, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем, аби вони в ньому зимували...» [3, 26]. Андрій Стороженко пояснював, що всю інформацію щодо реформи Стефана Баторія Григорій Грабянка взяв у польського автора Самуеля Твардовського (1595/1600-1661), з його «Wojny Domowej» (1660), а той просто творчо

переробив хроніку іншого польського автора, єпископа Павла П'ясецького (1579-1649). Останній же написав лише про передачу козакам тільки замку Трахтемирівського з його маєтками – «z przyległościami swemi». Ну а Самуель Твардовський написав, що король «Naznaczył Trachtymirów z iego spól powiatem» для зимівлі козацької.

Таким чином, можна зробити наступні висновки: 1) давньоруського Зарубського монастиря на Канівщині, на жаль, не існувало, він є, усього лиш, результатом історіографічної помилки; 2) у 1552 р. Зарубський монастир якщо й існував, то скоріш за все у вигляді філії Києво-Печерського монастиря, а не як окрема самостійна церковна одиниця; 3) Трахтемирівський монастир у 1578 р. не передавався королем Стефаном Баторієм в управління війську Запорозькому, та й самого монастиря там на той час також не було. Та й взагалі, про реальне існування Трахтемирівського монастиря можна говорити не раніше від 1620 р.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России. Часть VII. Т. I. К., 1886.
2. Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки. К., 1904.
3. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., 1992.